

Ο ΛΟΓΟΣ ΩΣ ΟΜΙΛΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΟΡΓΙΑ

Στήν ἐργασία αὐτή, ἐπιχειρῶ τὴν κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἐν πολλοῖς ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημόκριτου καὶ τοῦ σοφιστῆ Γοργία¹ γιὰ τὸν λόγο (λέγειν) ὡς διαπλοκὴ σημαίνοντων μέσῳ τῶν ὁποίων ἐκφράζονται καὶ ἀκεραιοποιοῦνται ἀντίστοιχα σημαίνόμενα καὶ τὴν γλῶσσα ὡς αἰσθητὴ κατὰ κάποιον τρόπο (φωνητικὴ ἢ γραπτὴ) ἀποτύπωσή του². Μιὰ τέτοια

1. Στὴν ἀπόδοση τῶν ἀπόψεων τῶν δύο φιλοσόφων (καθὼς καὶ, ἔμμεσα, σ' ἐκείνη ἄλλων Προσωκρατικῶν) ἀκολουθῶ τὴν ἀνάλογη καταγραφὴ καὶ ταξινόμησή τους ἀπὸ τοὺς Diels-Kranz. Πβ. H. DIELS, *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch*, Hrsg. v. W. Kranz, 2. Bd., Dublin/Zürich, Weidmann 1970¹⁴ (1903). Ὁφείλω, ἐξάλλου, νὰ διευκρινίσω πὼς ὅσες τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καταγράφονται στὴν ἐργασία μου ἐκλαμβάνονται —ἐκτὸς ὁρισμένων ἐπιμέρους πιθανῶν ἀμφισβητήσεων— ὡς αὐθεντικὲς (μὲ τὴν ἔννοια ὅτι συνάπτονται μὲ τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δημόκριτου καὶ τοῦ Γοργία), ἀκόμη κι ὅταν ἀντλοῦνται ἀπὸ πολὺ ἔμμεσες δοξογραφικὲς μαρτυρίες, κατὰ τὸ μέτρο πὺ οἱ τελευταῖες συνυφαίνονται ἢ, ἔστω, δὲν ἀντιφάσκουν μὲ ἀνάλογες μαρτυρίες πολὺ πιὸ ἄμεσες. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ἐννοεῖται, ἐπιπλέον, πὼς, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἰδιαίτερα τὶς ἀπόψεις τοῦ Γοργία, υἱοθετῶ, ὅπως καὶ ὁ Diels, τὴν παράδοσή τους ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ, καθότι ἡ παράδοσή τους μέσῳ τοῦ ψευδο-ἀριστοτελικοῦ κειμένου *De Melisso, Xenophane Gorgia*, μολονότι θεωρεῖται σήμερὰ ὡς ἡ πλέον ἐμπεριστατωμένη, δὲν παραπέμπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ καμιά οὐσιώδη διαφοροποίησή τους. Γιὰ τὶς διυστάμενες θέσεις τῶν μελετητῶν σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ βλ. ἀναλ. M. UNTERSTEINER, *Sofisti, testimonianze e frammenti*, trad. de l'italien et présenté par A. Tordesillas, Les Sophistes, Paris, Vrin, 1993² (1967), σσ. 147-149. Πβ. πρὸς τοῦτο [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ], *Περὶ Ξενοφάνους, περὶ Ζήνωνος, περὶ Γοργίου* [*De Melisso Xenophane Gorgia*, 5-6] 979a 12-980b 21, ὅπως παρατίθεται στὸ ἔργο: Ν.Μ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχαία Σοφιστικὴ. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα*, Ἀθήνα, Γνώση 1991, σσ. 193 ἐπ.

2. Σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ διάκριση τοῦ F. de Saussure. Πβ. F. de SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, édition critique par R. Engler, t. I, Wiesbaden, O. Harrassowitz 1968, σσ. 24 ἐπ. ἐλλ. μτφ. *Μαθήματα Γενικῆς Γλωσσολογίας*, Ε.Α. Ἀποστολόπουλος, Ἀθήνα, Παπαζήσης 1979, σσ. 39 ἐπ. Ἡ ἐδῶ χρῆση τῆς νομιμοποιεῖται, νομίζω, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ γενικὴ πλέον ἀναγνώρισή της ὡς δομικὸ στοιχεῖο κάθε γλωσσικοῦ συστήματος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν, ὑποτυπώδη ἔστω, ὑπαρξὴ της στὰ ἀποσπάσματα τόσο τοῦ Δημόκριτου (περισσότερο) καὶ τοῦ Γοργία (πολὺ λιγότερο) ὅσο καὶ —σὲ σημαντικὸ βαθμὸ— τοῦ Παρμενίδη καὶ γενικότερα τῶν Ἑλεατῶν πρὸς τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις τῶν ὁποίων, καθὼς διαπιστώνουμε ἀμέσως στὴ συνέχεια, στρέφονται, κάθε μία μὲ τὸ δικό της τρόπο, οἱ ἀνάλογες ἀπόψεις τῶν δύο πρώτων φιλοσόφων. Ἀναλυτικότερα, ὁ Δημόκριτος φαίνεται πὼς γνωρίζει ἤδη τὴ διάκριση τοῦ λόγου σὲ ὁμιλία (λέγειν, μῦθος) καὶ φωνητικὴ ἢ γραπτὴ ἀποτύπωση (γλῶσσα) καὶ μάλιστα ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γι' αὐτήν. Χρη-

ἀντιπαράθεση νομιμοποιείται καὶ ἐπιβάλλεται σὲ ἰδιαίτερα μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρθρώνεται —στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης λογικο-ὄντο-λογικῆς διαμάχης ποὺ ξέσπασε καθ' ὅλον τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς θέσης τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὴν ταυτότητα ὄντος, νοεῖν καὶ λέγειν (B 6. 1: «χρὴ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἔον ἔμμεναι») καὶ τῶν ἀντιπάλων

σμοποιεῖ, ἔτσι, τὸν ὄρο *λόγος* γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὁμιλία (Πβ. B 225: «ἀληθομυθέειν χρεῶν, οὐ πολυλογέειν», B 145: «λόγος γὰρ ἔργου σκιή», B 181: «λόγου πειθοῖ ἥπερ νόμῳ καὶ ἀνάγκῃ», κ.ἄ.) πολὺ πιὸ συχνὰ ἀπ' ὅ,τι γιὰ νὰ τονίσει, μαζί μὲ αὐτήν, τὴν ἀνώτατη διανοητικὴ ἀφετηρία τῆς (B 146: «τὸν λόγον ἐντὸς ἤδη τρεφόμενον καὶ ῥιζούμενον ἐν ἑαυτῷ»). Γιὰ τὴν αἰσθητὴ μορφοποίηση τῆς ὁμιλίας χρησιμοποιεῖ, παράλληλα, τὸν ὄρο *γλῶσσα*, καὶ βέβαια, ὅπου ἀπαιτεῖται, ὄρους ποὺ παραπέμπουν σὲ ἐπιμέρους τμήματα ἢ εἶδη αὐτῆς (*ἔπος*, *γράμματα*, *ῥῆμα*, *λόγος* κλπ.)· καθὼς ἐμφαίνουν μάλιστα πολλοὶ τίτλοι σχετικῶν ἔργων του, ἢ ἐνασχόληση τοῦ φιλοσόφου μὲ ζητήματα γλῶσσας, καὶ παρὰ τὸ ὅτι ἡ τελευταία στὴ φυσικὴ τῆς μορφῆ θεωρεῖται ἀκατέργαστο δημιούργημα σὲ σχέση μὲ τὴν ἔντεχνη καλλιέργειά της (*ὀρθοέπεια*, *ἔπος*), ὑπῆρξε συστηματικὴ (Πβ. B 20α: *Περὶ Ὀμήρου ἢ ὀρθοεπείης καὶ γλωσσέων*, B 186: *Περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμμάτων*, B 25b: *Περὶ ῥημάτων*, D.-K., II, 68 B, 135, 38-39: «ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον διαρθροῦν τὰς λέξεις» κ.ἄ.). Ἐκεῖνο, ἐντούτοις, ποὺ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἰδιαίτερα εἶναι πὼς ἡ διάκριση αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Δημόκριτο μὲ βάση τὴν θεώρηση ὅτι ὁ *λόγος*, καὶ ὡς *λέγειν* καὶ ὡς *γλῶσσα*, ἀποτελεῖ σύνθεση σημαίνοντων ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ τὴν *φωνήν* καὶ τὴν *λέξιν* καὶ παραπέμπουν σὲ ἀντίστοιχα σημαίνόμενα (Πβ. D.-K., II, 68 B, 135:38: «τῆς φωνῆς δ' ἀσήμεου καὶ συγκεχυμένης οὔσης», B11 f: *Περὶ φωνῶν*). Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶμαι ἀπόλυτα σύμφωνος μὲ τὴν ἀνάλογη θέση τοῦ K. OEHLER, “Demokrit über Zeichen und Bezeichnung aus der Sicht der modernen Semiotik”, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, Διεθνὲς Δημοκρίτειο Ἰδρυμα, Ξάνθη 1984, τ. Α', σσ. 12 ἐπ. Σύμφωνα μὲ βρίσκει ἀκόμη ἡ θέση τοῦ R. MÜLLER (“Die Stellung Demokrits in der antiken sozial Philosophie”, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, Ξάνθη, Διεθνὲς Δημοκρίτειο Ἰδρυμα 1984, τ. Α', σ. 432) ὅτι “Es ist nun sehr bemerkenswert, dass die moderne Zeichentheorie uns Mittel an die Hand gibt, die verschiedenen Aspekte des Demokritischen Nomos-Begriffs auf einen gemeinsamen Nenner zu bringen. Den Sinnesdaten, den Gesetzen und den Wörtern ist gemeinsam, dass sie “Zeichen” sind”. Ὁ Oehler μάλιστα —καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἐπίσης συμφωνῶ— ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐννοια τῆς δημοκρίτειας σημειωτικῆς εἶναι τριττὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σύναψη σημαίνοντος καὶ σημαινομένου προϋποθέτει καὶ τὴν ἀναγωγή τῶν δύο σὲ μιὰ θεμελιώδη ἀρχή) καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ὑπερβαίνει τὸν διμερὴ χαρακτήρα τῆς σημειωτικῆς τοῦ Saussure καὶ προλαμβάνει τὸν ἀνάλογο χαρακτήρα τῆς σημειωτικῆς τοῦ Pierce. Πβ. K. OEHLER, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 186. Τὴ λειτουργία τοῦ λόγου ὡς σημείου φαίνεται πὼς γνωρίζουν, ἐπίσης, ὁ Γοργίας, μολονότι οἱ σχετικὲς ρητὲς ἀναφορὲς του εἶναι σπάνιες [Πβ. B 11 (31): «δηλὼν μὲν ὅτι τοῖς τοιούτοις τὸν νοῦν προσέχω, σημεῖον δὲ ποιούμενος ὅτι τῶν αἰσchrῶν καὶ τῶν κακῶν ἔργων ἀπέχομαι»], καθὼς καὶ —μὲ τὴν εὐρύτερη ἐννοια τοῦ *σήματος*— ὁ Παρμενίδης (B 8.2, B 8.55, B 10.2) καὶ ὁ Μέλισσος [B 8(1): «μέγιστον μὲν οὖν σημεῖον οὗτος ὁ λόγος»]. Πβ. καὶ W. DETEL, “Zeichen bei Parmenides”, *Zeitschrift für Semiotik* 4(1982), 221 ἐπ. Ἄλλωστε, φαίνεται πὼς ἡ λειτουργία αὐτὴ ἐντοπίζεται ἤδη γιὰ πρώτη φορὰ καὶ σὲ πολὺ πρῶϊμα ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας (Πβ. W. OETEL, *ἐνθ' ἀν.*, 221-222) καὶ ἔκτοτε ἀπαντᾷ λίγο-πολὺ στὰ κείμενα τῶν σπουδαιότερων ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων [Πβ. K. OEHLER, “Die Aktualität der antiken Semiotik”, *Zeitschrift für Semiotik* 4 (1982), 215 ἐπ.].

της, κατὰ κύριο λόγο τῶν Σοφιστῶν³— ὡς μορφή ἐσωτερικῆς, καὶ ταυτόχρονα δραματικῆς, διαφοροποίησης, ὁ στόχος τῆς ὁποίας εἶναι, ἐντούτοις, κοινός: ἡ ἀπόσπαση (περισσότερο βέβαια ἐκ μέρους τοῦ Γοργία καὶ λιγότερο ἐκ μέρους τοῦ Δημόκριτου) τοῦ λέγειν καὶ συνάμα τοῦ νοεῖν ἀπὸ τὴν παρμενίδεια συνταύτισή του μὲ τὸ ὄν καὶ ἡ συνεπόμενη θεμελίωση τῆς αὐτονομίας του.

Ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση αὐτή, ἀναδεικνύεται κατὰ τὴ γνώμη μου πολὺ πιὸ βαρύνουσα ἢ θεώρηση τοῦ λόγου καὶ τῆς γλώσσας τοῦ Δημόκριτου ἀπ' ὅ,τι ἐκείνη τοῦ Γοργία. Σὲ ἀντίθεση ἴσως πρὸς ὅ,τι εὐλόγα θὰ ἀνέμενε κανεὶς μὲ βάση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γοργίας ἀντιμάχεται πολὺ πιὸ σφοδρὰ καὶ συστηματικὰ ἀπ' ὅσο ὁ Δημόκριτος τὴ σχετικὴ θέση τοῦ Παρμενίδη. Γιὰ τὸν Δημόκριτο, ὁ λόγος, μολονότι ὡς λεκτικὴ ἐνέργεια καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐνέχει ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ καί, κατὰ συνέπεια, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναμενόμενη φευγαλέα διάσταση, ἐντούτοις σὲ καμιά περίπτωση δὲν μηδενίζεται. Καὶ τοῦτο, διότι ἀποτελεῖ πάντοτε ἀπαύγασμα ἑνὸς σταθεροῦ ὄντος μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀρχέγονου κοσμολογικοῦ καὶ βιολογικοῦ συνεχοῦς (ἄτομα)· πράγμα τὸ ὁποῖο τοῦ παρέχει ἀκατάπαυστα τὴ δυνατότητα ἀφενὸς νὰ μετατρέπει τὴν αἰσθητὴ ἢ νοητικὴ πρόσληψη τοῦ ὄντος σὲ ἀνάλογα σημαίνονα —τὸ ἴδιο τὸ δημοκρίτειο ὄν, ἄλλωστε, αὐτο-ὑπερβαίνει, τελικά, τὸν πρωταρχικὸ βιολογικὸ/κοσμολογικὸ χαρακτήρα του καὶ ὑπάρχει μόνο μὲ τὴ

3. Γιὰ τὴ διαμάχη αὐτὴ πβ. C. CALOGERO, *Studio sull' eleatismo* (1932) γερμανικὴ μετάφραση W. Raible, *Studien über den Eleatismus*, Darmstadt, wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970. M. EMSBACH, *Sophistik als Aufklärung. Untersuchungen zu Wissenschaftsbegriff und Geschichtsauffassung bei Protagoras*, Würzburg, Königshausen/Neumann, 1980, σσ. 31 ἐπ. G. MAZZARA, *Gorgia. Ontologico e Metafisico*, Palermo, Istituto di Storia della Filosofia dell' Università di Palermo, 1982, σσ. 33 κ.ἐ. R. VITALI, *Gorgia. Retorica e Filosofia*, Urbino, Pubbl. dell' Università di Urbino, 1971, passim. D. FURLEY, *Two Studies in the Greek Atomists*, Princeton/New Jersey, Princeton University Press, 1967, σσ. 57 ἐπ. Εἰδικότερα γιὰ τὴ σύμπτωση ὄντος, νοεῖν καὶ λέγειν κατὰ τὸν Παρμενίδη βλ. ἀναλ. G. CALOGERO, ἐνθ' ἂν. σσ. 2 ἐπ. U. HÖLSCHER, *Anfängliches Fragen. Studien zur Frühen griechischen Philosophie*, Göttingen, Vandenhoeck/Ruprecht, 1968, σσ. 90 ἐπ. P. AUBENQUE, "Syntaxe et sémantique de l' être dans le Poème de Parménide", στὸ ἔργο *Études sur Parménide*. Tome II: Problèmes d'interprétation (Publ. sous la direction de P. Aubenque), Paris, Vrin, 1987, σσ. 102 ἐπ. D. FURLEY, "Notes on Parmenides", στὸ ἔργο *Exegesis and Argument. Studies in Greek Philosophy Presented to Gregory Vlastos* (Ed. by E.N. Lee, A.P.D. Mourelatos, R.M. Rorty), Assen, The Netherlands, Van Gorcum, 1973, σσ. 9 ἐπ. Ch. KAHN, "The Thesis of Parmenides", *Review of Metaphysics* 22 (1969), 700 ἐπ. A. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, "Λέγειν-Εἰδέναι στοὺς Ξενοφάνη καὶ Παρμενίδη", *Φιλοσοφία* 15-16 (1985-86), 172 ἐπ. Ἀξίζει ἐντούτοις νὰ σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ τὸν Παρμενίδη, τὸ προνόμιο τοῦ λέγειν (λόγου) νὰ συμπίπτει μὲ τὸ ὄν (καὶ ἔτσι νὰ καθίσταται αὐθεντικὸ λέγειν) δὲν τὸ κατέχει ἡ γλῶσσα ἢ ὁποία φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει τὴν κενὴ ὁμιλία, δηλαδὴ τὸ λέγειν ποὺ ἀπέτυχε νὰ ἐκφράσει τὸ ὄν. Πβ. B 7.4-5: «νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχῆσαν ἀκουήν/καὶ γλῶσσαν, κρῖναι δὲ λόγῳ πολύδηρον ἔλεγχον». Πβ. καὶ P. AUBENQUE, ἐνθ' ἂν., σ. 119.

μορφή αίσθητοῦ ἢ νοητοῦ σημαινομένου— καὶ ἀφετέρου νὰ συγκρατεῖ ἔτσι τὴ λειτουργία του ὡς σημαίνοντος· κατὰ τέτοιον μάλιστα τρόπο, ὥστε κατορθώνει σταδιακὰ νὰ προσδίδει ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη λεκτικὴ ὑφή στὸ ὄν καί, ἐν τέλει, νὰ ἐπέχει, σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν, ὁ ἴδιος θέσις ὄντος μέσα σὲ μία πλήρως σημαίνουσα καὶ σημαινόμενη αὐτονομία.

Ἀντίθετα, κατὰ τὸν Γοργία, ὁ λόγος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ συγκρατήσῃ οὔτε τὴν, αἰσθητὴ ἢ νοητικὴ, σύλληψη τοῦ ὄντος, τὴν ὁποία αὐτὸς φαίνεται νὰ ἐπιτυγχάνει στιγμιαῖα, οὔτε τὴ λειτουργία του ὡς σημαίνοντος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐτο-μηδενίζεται διαρκῶς. Καθόσον συνιστᾷ ἓνα ἀνεξάρτητο καὶ αὐτόχρονο μηδενιζόμενο ἀφ' ἑαυτοῦ φαινόμενο κατὰ τὸ μέτρο πού δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη πού κατέχει τὸ ὄν καὶ στὴν ἰδεώδη (γενικὴ, λογικὴ) καὶ στὴν ἐξωτερικὴ (αἰσθητὴ) διάστασή του· τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄν, ἐξαιτίας τῶν λογικῶν ἀντιφάσεων πού ἐνέχει, μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἀνύπαρκτο. Ἡ ἀρκετὰ παράδοξη τούτῃ ἀντίληψη ὀφείλεται ἀναμφίβολα στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γοργίας ἐκλαμβάνει τὸ ὄν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Παρμενίδης, ὄχι μονάχα στὴν κοσμικὴ/ὄντικὴ ἀλλὰ ἐπιπλέον —κυρίως— στὴν ὄντολογικὴ (ὅπως σημασιοδοτεῖται ἀπὸ τὴν λογικὴ) μορφή του· κατὰ τέτοιον ὅμως —ἀντιφατικὸ βέβαια— τρόπο, ὥστε, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀνάλογη θέσις τοῦ Παρμενίδη, ἢ λογικὴ, ἢ ὁποία, ὅπως καὶ ὁ λόγος, ἀποτελεῖ μία αὐτο-μηδενιζόμενη λειτουργία ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ ὄν, μπορεῖ καὶ ἀποδεικνύει ὡς ἀνύπαρκτο τὸ ἴδιο τὸ ὄν^{3α}. Ἐκεῖνο πού ἀξίζει νὰ τονισθεῖ συνοπτικὰ ἐδῶ εἶναι ὅτι, κατὰ τὸν Γοργία, ὁ λόγος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράσῃ τὸ ὄν καί, συνεπῶς, νὰ ὑπάρχει, ἀκόμη κι ἂν ὑπῆρχε τὸ ὄν, ἀκριβῶς γιατί δὲν κατέχει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προσπορισθεῖ μέσῳ μιᾶς σχετικῆς μεταλλαγῆς τὸν (ὑποθετικὰ) ὑπαρκτό/ὄντικὸ χαρακτήρα τοῦ ἴδιου τοῦ ὄντος.

3α. Στὴν ἀντίφαση αὕτῃ ἀκριβῶς στηρίζεται καὶ ὁ (Ἀριστοτέλης) στὸ πρῶτο μέρος τοῦ *De Melisso Xenophane Gorgia* γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἴδια ἢ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γοργία διακρίνεται ἀπὸ ἓναν ἀμφίδρομο χαρακτήρα καί, ὡς ἐκ τούτου, θὰ μπορούσε, μὲ βάση τὴν ἴδια τὴν ἀντιστροφὴ τῆς μονάχα, νὰ ὀδηγήσῃ στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα ἀπ' αὐτὸ στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ Γοργίας, δηλ. στὸ ὅτι τὰ πάντα ὑπάρχουν· ἐὰν τὸ μή-ὄν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ὄν, τότε μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ μή-ὄν ὑπάρχει ὅπως καὶ τὸ ὄν, μὲ ἀντίθετο ἀλλὰ συνάμα καὶ ἰσάξιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Γοργίας ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε τὸ μή-ὄν οὔτε τὸ ὄν. Διότι ἡ σύμπτωση ὄντος καὶ μή-ὄντος πού ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Γοργία ὡς ἀπόδειξη ἐκμηδένισης τοῦ ὄντος (=ὑπεροχὴ τοῦ μή-ὄντος ἐπὶ τοῦ ὄντος), μπορεῖ κάλλιστα —μέσῳ μιᾶς κίνησις πρὸς τὴν ἀντίθετη φορὰ— νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀπόδειξη ὑπαρκτότητας ἀκόμη καὶ τοῦ μή-ὄντος (ὑπερίσχυση τοῦ ὄντος ἐπὶ τοῦ μή-ὄντος). Πβ. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ], *ἐνθ' ἀν.* 6(8) [σ. 194]: «Εἰ δὲ ταῦτόν ἐστι καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι, οὐδ' οὕτως μᾶλλον οὐκ εἴη ἂν τι εἴη. Ὡς γὰρ κάκεῖνος λέγει, ὅτι εἰ ταῦτόν τὸ μὴ ὄν καὶ τὸ ὄν, τὸ τε ὄν οὐκ ἐστι καὶ τὸ μὴ ὄν, ὥστε οὐδὲν ἐστιν, ἀντιστρέψαντι ἐστὶν ὁμοίως φάναι ὅτι πάντα ἐστὶν τὸ τε γὰρ μὴ ὄν ἐστι καὶ τὸ ὄν, ὥστε πάντα ἐστὶν».

Κατὰ τὸν Δημόκριτο ὁ λόγος καὶ ἡ γλῶσσα (λέξεις) ἔχουν ἀναμφισβήτητη ἀνθρωπολογική, καὶ μάλιστα αὐστηρῶς βιολογική/κοσμολογική, καταγωγή. Καθόσον, ἀποτελοῦν θεμελιώδη συστατικά ἐνὸς ὄντος, τοῦ ἀνθρώπου, πὺν προῆλθε, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔμψυχα ὄντα, ἀπὸ τῆς μείξεως τοῦ γεώδους (σὲ λιγότερη βέβαια ποσότητα ἀπ' ὅ,τι τὰ ζῶα) μὲ τὸ ἀερῶδες (ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ πτηνὰ) καὶ ἰδιαίτερα (περισσότερο καὶ ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ ἀπὸ τὰ πτηνὰ) μὲ τὸ θερμὸν στοιχεῖο (D.-K. II, 68 B, 137, 11-23), ὥστε ἀπὸ τῆς συμπλοκῆς καὶ τῆς διάσπασης τῶν ἀτόμων μέσῳ τῶν ὁποίων δημιουργήθηκε τὸ Σύμπαν (D.-K. II, 68 B, 136,32 κ.έ., 93, 20 κ.έ.)· γεγονὸς πού, μαζί μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀνάδυση (ἐρρῦη) τριῶν θειοτέρων στοιχείων (μὲ τὴν ἐννοία ὅτι ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὴν ὑλικὴ ἀφετηρία τους καὶ τείνουν πρὸς κάτι ἄϋλο), τοῦ νοῦ, τοῦ λόγου καὶ τῆς διανοίας, ἐξηγεῖ τὴν ὀρθὴν στάση του (D.-K. II, 68 B, 137, 21-23)⁴. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ λόγος καὶ ἡ γλῶσσα συνιστοῦν ἀνώτερη ἐξελικτικὴ μορφή, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν λειτουργία τους ὡς σημαίνοντα (λέξεις), τῆς φωνῆς — ἢ ὁποῖα, ὡς ἀρχικὴ μήτρα τοῦ σημαίνοντος, παράγεται ἀπὸ τὴν συμπλοκὴν ὁρισμένων ἀλλοιώσεων (D.-K. II, 68 A, 94, 1-2) τῶν ἀτόμων μὲ ἄλλες ἀνάλογες ἀλλοιώσεις, δηλαδὴ τῶν θραυσμάτων τοῦ ἐκπνεομένου ἀέρος (πνεύματος) μὲ τὰ ἀντίστοιχα ὁμοιοσχήματα θραύσματα στὰ ὁποῖα διασπᾶται ὁ ἔξω ἀέρας κατὰ τὴν ἐκπνοήν (D.-K. II, 68 B, 113, 10-15)⁵ — καί, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἰκανότητα πρόσληψης καὶ ἐνσωμάτωσης τοῦ σημαινομένου, τῶν τριῶν σπερματικῶν στοιχείων, τοῦ λόγου, τοῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας (D.-K. II, 68 B, 137, 23). Ἡ συμβολὴ τῶν τριῶν τούτων στοιχείων εἶναι ἀποφασιστικὴ ὅχι μόνον στὴ διαμόρφωση τοῦ σημαινομένου ἀλλὰ καὶ στὴν ὀλοκληρωμένη ἄρθρωση τοῦ ἴδιου τοῦ σημαίνοντος (φωνῆς) ὡς λέξεως. Κατὰ τὴν πλέον ἀρχέγονη περίοδο τῆς ἀνθρωπότητας, καθὼς ὁ νοῦς δὲν ἔχει ἀνεύρει ἀκόμη τὴν σημασία τῶν πραγμάτων (σημαινόμενα) τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, ἡ φωνὴ ἀποτελεῖ βέβαια ἓνα εἶδος ἀναρθροῦ

4. Πὰ τὴν κοσμολογία τοῦ Δημόκριτου καὶ τὴν σύνδεσίν της μὲ τὴν Ἀνθρωπολογία βλ. ἀναλ. Λ. ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ, «Φυσικὴ καὶ Ἀνθρωπολογία στὸν Δημόκριτο», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 79 ἐπ. D. LEKONIC, "L'originalité et l'importance de la vision du monde de Démocrite", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 121 ἐπ. S. ΠΑΝΟΥ, "Physik und Meta-physik bei Demokrit. Erläuterungen zur "Ursachen"-Konzeption", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 189 ἐπ. Α. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ-ΜΠΟΥΡΛΟΓΙΑΝΝΗ, «Τὸ κοσμολογικὸ μοντέλο τοῦ Δημόκριτου», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ. ἀνωτ., σσ. 199 ἐπ.

5. Στὴν παραγωγή τῆς φωνῆς ἀποφασιστικὴ βέβαια φαίνεται πὼς εἶναι καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ εἰσπνεόμενου ἀέρος καί, ἀκριβέστερα, ἡ συμπύκνωση καὶ ἡ βιαιότητα πὺν τὸν χαρακτηρίζουν καθὼς εἰσπνέεται. Πβ. D.-K., II, 68 A, 116, 13-14: «τὴν γὰρ φωνὴν εἶναι πυκνουμένου τοῦ ἀέρος καὶ μετὰ βίας εἰσιόντος».

ἤχου πού, σὲ καμιά περίπτωση, δὲν συνιστᾷ σημαῖνον. Ἡ φωνὴ εἶναι ἄσημος (D.-K. II, 68 B, 135, 38). Τὴν κρίσιμη ὥθηση γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς σὲ σημαῖνον θὰ δώσει ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἐπικοινωνία στὸ πλαίσιο μιᾶς πρωτόγονης ὁμαδικῆς ζωῆς στὴν ὁποία καταφεύγουν κυρίως ἀπὸ τὸν φόβον τῶν θηρίων καὶ τὸ συμφέρον (D.-K. II, 68 B, 135, 35-38): ὑπὸ τὴν πίεση μιᾶς τέτοιας ἀνάγκης, οἱ ἄνθρωποι φαίνεται πὼς σπεύδουν νὰ συνάψουν μὲ τυχαῖο τρόπο [ὡς ἔτυχε (D.-K. II, 68 B, 136, 1)] τὰ ἀντικείμενα [ὑποκείμενα (D.-K. II, 68 B, 135, 40)] μὲ ἓνα νόημα [ἐρμηνεία (D.-K. II, 68B, 135, 40)] καί, στὴ συνέχεια, νὰ τὰ ἐκφράσουν μὲ ἀνάλογες λέξεις καὶ —σὲ ἓνα ἀκόμη πιὸ ἐξελιγμένο ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο τὰ νοήματα ὑπεκφεύγουν ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ καθίστανται πιὸ σύνθετα ὡς δήλωση ἐσωτερικῶν διαθέσεων καὶ ἀναγκῶν— μὲ τὴν σύνταξή τους. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν φωνὴ ὡς ἀσήμου στὴν ἴδια ὡς σημαῖνον δὲν πραγματοποιεῖται, βέβαια, αὐτόματα. Ἀντίθετα, διαμεσολαβεῖται ἀπὸ μία φάση κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ φωνὴ παρουσιάζει ἓναν μεικτὸ καί, συνεπῶς, *συγκεχυμένο* χαρακτήρα: οἱ ἀναρροί ἤχοι διαπλέκονται μὲ ὁρισμένες πρῶτες λέξεις οἱ ὁποῖες, ὡς ἐνδειξη ἀσαφοῦς ἀκόμη προσέγγισης τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν νοῦ, προσπαθοῦν νὰ ἀποδώσουν τὰ τελευταῖα μὲ ἀκατέργαστο τρόπο (D.-K. II, 68 B, 135, 39-40). Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ λέξεις ὑποκαθιστοῦν προοδευτικὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ μετατρέπονται σὲ *σύμβολα* (D.-K. II, 68 B, 135, 39), τὰ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά τους, καθὼς διαπλέκονται ὅλο καὶ περισσότερο, ὁδηγοῦν στὴ δημιουργία ὁλόκληρων *συμβολικῶν συστημάτων* (D.-K. II, 68 B, 135, 41). Ἡ ἀνάπτυξη τῶν συμβολικῶν συστημάτων ἐπισυμβαίνει μάλιστα *καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην* (D.-K. II, 68 B, 135, 41) μὲ τυχαῖο τρόπο πάντοτε καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαιτερότητες κάθε λαοῦ· πράγμα πού ἐξηγεῖ καὶ τοὺς *παντοίους χαρακτῆρας τῶν διαλέκτων* (D.-K. II, 68 B, 136, 2)⁶. Καὶ τὸ σπουδαιότερο: ἐπιτρέπουν τὴν ἐλεύθερη χρῆση τῆς γλώσσας σὲ τόσο μεγάλο βαθμό, ὥστε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι πάντα ὁ συμβατικὸς χαρακτήρας τῆς διαμόρφωσής της. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια —καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ δὲν ἔχουμε, κατόπιν

6. Γι' αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργίας τῆς γλώσσας, πβ. ἀναλ. καὶ Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Στοιχεῖα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας κατὰ Δημόκριτον», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἔνθ' ἀν., σσ. 405 ἐπ. Λ. ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ, «Φυσικὴ καὶ Ἀνθρωπολογία στὸν Δημόκριτο», ἔνθ' ἀν., σσ. 91 ἐπ. Καὶ γενικότερα γιὰ τὶς ἀνθρωπολογικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Δημόκριτου, Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ' ἀν., σσ. 399 ἐπ. Λ. ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ, ἔνθ' ἀν., σσ. 99 ἐπ. Ν. IRIBADJAKOV, "The Philosophical-Historical and Sociological Views of Democritus", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἔνθ' ἀν., σσ. 415 ἐπ. R. MÜLLER, "Die Stellung Demokrits in der antiken Sozialphilosophie", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἔνθ' ἀν., σσ. 423 ἐπ.

τούτων, ισχυρούς λόγους νὰ ἀμφισβητοῦμε τὴν σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Πρόκλου παρ' ὅτι αὐτὴ διατυπώνεται συχνὰ μὲ ὄρους τῆς μεταγενέστερης δοξογραφικῆς παράδοσης— οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ δημιουργοῦν ὀνόματα εἴτε ἐκ τῆς ὁμωνυμίας ἢ πολυσήμου (ἀπόδοση διαφορετικῶν πραγμάτων μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα), εἴτε ἐκ τῆς πολυωνυμίας ἢ ἰσορρόπου (ἀπόδοση τοῦ ἴδιου πράγματος μὲ πολλὰ ὀνόματα), εἴτε ἐκ τῆς ὀνομάτων μεταθέσεως ἢ μετωνύμου (μετονομασία ἐνὸς προσώπου) ἢ καὶ νὰ μὴν μποροῦν (ἢ νὰ μὴν θέλουν) νὰ ὀνομάσουν καὶ ἓνα πράγμα ἢ μία ἔννοια μὲ τρόπο ἀνάλογο πού ὀνόμασαν κάτι ἄλλο συναφές τούτων (νώνυμον) [B 26, 12-24]⁷.

Ὁ τυχαῖος καὶ συμβατικὸς χαρακτήρας διαμόρφωσης τῆς ὁμιλίας δὲν φαίνεται, ἐντούτοις, νὰ ἀναφέρεται, κατὰ τὸν Δημόκριτο σὲ καμιά περίπτωση στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον νοηματοδοτεῖται κάθε φορὰ τὸ πρᾶγμα ὡς σημαίνόμενο, δηλαδή στὸ μεταίχμιακὸ ἐπίπεδο μεταξὺ νοῦ καὶ πράγματος· ἀντίθετα, ὅπως μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ μία συνδυαστικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ θεώρηση τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσόφου, ἀναφέρεται μᾶλλον, πρῶτον, στὸν τρόπο σύναψης τοῦ σημαίνόμενου μὲ τὸ πρᾶγμα στὴν πρωταρχικὴ καὶ δυνητικὴ του ὑπαρξὴ ὑπὸ μορφὴν ἀμορφοποιήτων ἀκόμη ἀτομικῶν σωματιδίων (φύσιν) καί, δεύτερον, στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ σημαίνόμενου μέσω τοῦ σημαίνοντος, μὲ ἄλλα λόγια στὸ ὄριο σημαίνοντος καὶ γλώσσης. Ὅμως, ὁ τυχαῖος χαρακτήρας (ἢ καὶ ἡ ἀδυναμία ἀκόμη) καὶ τῆς σύλληψης τῶν ἰδίων τῶν ἀτόμων —μολονότι ἡ σύλληψη αὐτὴ θεωρεῖται ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀλήθεια— καὶ τῆς σύνδεσης τοῦ σημαίνόμενου μὲ τὸ

7. Ἡ σταδιακὴ αὐτὴ ὑποκατάσταση τῆς φυσικῆς ἀρχῆς τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴ συμβατικὴ μετεξέλιξή της ὁδήγησε πολλοὺς μελετητές, μὲ λανθασμένο, ὅπως θὰ καταδειχτεῖ καὶ στὴ συνέχεια, τρόπο, εἴτε στὴν ἀντιφατικὴ ἐν πολλοῖς διάκριση δύο ἐξελικτικῶν γλωσσικῶν φάσεων [Πβ. R. PHILIPPSON, Platons Kratylos und Demokrit, *Philologische Wochenschrift*, 49 (1929), 923-927] εἴτε καὶ στὴν ἀπολυτοποίηση τῆς γλωσσικῆς συμβατικότητος καί, συνεπῶς, σὲ μιὰ σχετικὴ ἀναζήτηση τῆς ἀφετηρίας τοῦ νομιναλισμοῦ (Πβ. G. MARTANO, "La question de l'orthoté des τῶν ὀνομάτων dans la pensée archaïque et la solution de Démocrite: ὀνόματα θέσει", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 276 ἐπ. Ἀρκετὰ παρακινδυνευμένη φαίνεται, ἐξάλλου, καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ H. Joly, ὅτι ὁ Δημόκριτος προχωρεῖ ἴσως στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ καθημερινὴ «φυσικὴ γλῶσσα» ("langage naturel") ὑπὸ μορφὴν φυσικοῦ/φωνητικοῦ σημείου, ἢ ὁποία ἀποδίδει αὐθαίρετα ἢ συμβατικὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀτόμων, καὶ σὲ μιὰ μελλοντικὴ-ἐπιστημονικὴ «γλῶσσα τῆς φύσης» ("langage de la nature"), ἢ ὁποία ὑπὸ μορφὴν «σημαντικοῦ» σημείου ἐκφράζει στὸ ἀκέραιο τὴν ἀλήθεια αὐτὴ. Πβ. H. JOLY, Sur quelques significations "ontologiques" et "épistémologiques" de l'εἰδωλον démocratéen, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 263-264. Ἀκόμη ὅμως καὶ μιὰ τέτοια ὑπόθεση δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ στηρίζεται στὴν ἀντίληψη —ἢ ὁποία καὶ προαναγγέλει ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἀποψη πού ὑποστηρίζω ἐδῶ— ὅτι κατὰ τὸν Δημόκριτο, ὁ ἀτομισμὸς (atomisme) ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὴν καθ' ἑαυτὴ διάσταση τῶν ἀτόμων (atomique) [H. JOLY, ἐνθ' ἀν., σ. 264].

ἀντίστοιχο σημαίνουν δὲν καταστρατηγοῦν τὴν νοητικὴ πρόσληψη τοῦ πράγματος ὡς μορφοποιημένης πλέον ὄντοτητας (σημαινόμενο)· μία πρόσληψη πού συνιστᾶ, παρὰ τὴν συχνὰ ὑποκειμενικὴ διάστασή της, τὴν μόνη αὐθεντικὴ ἀλήθεια, δηλαδή τὴν μόνη πού λειτουργεῖ σὲ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο⁸. Ἀντίθετα, στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἡ ἀλήθεια τῶν ἀτόμων εἶναι ἀδιάφορη, ἐνῶ ἡ γλῶσσα, ὡς σημαίνουν πού ἔχει ἐνσωματώσει ἤδη τὸ σημαινόμενο καὶ ἔχει ἔτσι μορφοποιηθεῖ, μπορεῖ πλέον νὰ ὑποκαθιστᾶ, ἄσχετα ἀπὸ κάθε ἐνδεχόμενη συμβατικότητά της (πού προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ σημαίνοντος καὶ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ σημαινόμενου) τὸ ἴδιο τὸ σημαινόμενο ὡς αὐθεντικὴ ἀλήθεια καί, ἔμμεσα, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀλήθεια τῶν ἀτόμων.

Γιὰ τὸν Δημόκριτο κάθε προσπάθεια λεκτικῆς ἀπόδοσης τοῦ πράγματος ὡς φύσεως, δηλαδή τοῦ πράγματος πού βρίσκεται ἀκόμη σὲ μία δυνάμει μορφοποίηση ἐν εἴδει διασκορπισμένων ἀτομικῶν σωματιδίων («τὰ ἄτομα ... ἐκεῖνοι φύσιν ἐκάλουν» D.-K. II, 68 A, 99, 8-9) εἶναι καὶ ἀδύνατη καὶ ἀνόητη. Διότι, —πολὺ περισσότερο— ἀδύνατη καὶ ἀνόητη εἶναι καὶ ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀτόμων ὡς ἀτόμων. Σὲ ἓνα ἐπίπεδο ἀρκετὰ ἀρχέγονης ἀλήθειας, κοσμολογικῆς ἀσφαλῶς ὑφῆς (ἐτεῆ), τὰ ἄτομα βέβαια ὑφίστανται (B 9: «ἐτεῆ δὲ ἄτομα καὶ κενόν», D.-K. II, 68 A, 97, 13-14: «τῶν πραγμάτων τὴν φύσιν, ὅπερ αὐτὸ πάλιν «ἐτεῆ» καλεῖ»). Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ὅμως εἶναι ἀφενὸς ἀπομακρυσμένη πλέον (B 6: «γινώσκειν ... χρή ... ἄνθρωπον ... ὅτι ἐτεῆς ἀπήλλακται») καὶ ἀφετέρου ἀδιανόητη (B 9. 2: «ἐόντι ... οὐδὲν ἀτρεκές συνίεμεν»). Τοῦτο, ὅχι γιατί ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ τὴν συλλάβει θεωρητικὰ (κάτι τέτοιο, δὲν εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐντελῶς ἀδύνατο), ἀλλὰ γιατί τὰ ἄτομα, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύσιν τους, αὐτο-ὑπερβαίνουν τελικὰ τὸν αἰσθητὸ χαρακτήρα τους —σὲ τέτοιο σημεῖο μάλιστα, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι *μηδὲν ὑποκεῖσθαι φύσει αἰσθητὸν*— καὶ ὑπάρχουν πραγματικά, σὲ ἓνα ἐπίπεδο ἀνθρώπινης πλέον ἀλήθειας, ὡς *ιδέαι ἢ νοητά* (D.-K. II, 68 A, 99, 15-16): ὡς ἀνάλογες ποιότητες πού ἀρχίζουν νὰ συγκροτοῦν τὰ πράγματα καὶ πού, καθὼς «ἐκπέμπονται» ἐν εἴδει ἀπορροῶν, μποροῦν ταυτόχρονα νὰ προσλαμβάνονται ἀρχικὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις (B 7. 2: *ἐπιρυσμὴν*) καὶ στὴν συνέχεια, σὲ μία ἀνώτερη ἐξελικτικὴ βαθμίδα, ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ ἔτσι νὰ καθίστανται ἔλλογες —κατὰ κάποιον τρόπο— εἰκόνες⁹. Μ

8. Πβ. ὡς πρὸς αὐτὸ καὶ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ O. GIGON, "Démocrate: Possibilités et impossibilités de la connaissance philosophique", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 233 ἐπ., καθὼς καὶ τῆς A. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, «Γίγνεσθαι καὶ εἶναι στὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 159 ἐπ.

9. Πβ. H. JOLY, ἐνθ' ἀν., σσ. 248 ἐπ.

αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἀρχέγονη ἀλήθεια (ἐτεή) ἐμφανίζεται καὶ ὑπάρχει μὲ ἓναν πολυδιάστατο καὶ αὐτόνομο πλέον τρόπο ὡς ἀνθρώπινη ἀλήθεια (B 10.2: *πολλαχῇ δεδήλωται*). Ἡ τελευταία, κατὰ τὸ μέτρο πού στηρίζεται σὲ μία νοητικὴ πρόσληψη ὅχι τῶν ἰδίων τῶν ἀτόμων ἀλλὰ τῆς ἰδεατότητάς τους καί, πολὺ περισσότερο, σὲ μία αἰσθητηριακὴ πρόσληψη τῶν πραγμάτων, ἐμποτίζεται βέβαια συχνὰ ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμό καί, στίς περισσότερες τῶν περιπτώσεων, φαίνεται νὰ συμπίπτει μὲ τὴν *δόξαν* (B 7.2). Γιὰ τοῦτο καὶ ὁ νοῦς, μέσῳ τοῦ ὁποίου πραγματοποιεῖται ἡ νοητικὴ αὐτὴ πρόσληψη, θεωρεῖται κατώτερος ἀπὸ ἐκείνη τὴν σπάνια καὶ ἐκλεπτυσμένη νοητικὴ δύναμη πού εἶναι ἡ μόνη ἱκανὴ νὰ συλλάβει τὰ ἴδια τὰ ἄτομα (B 11.9: *νῶσαι λεπτότερον*), καὶ μάλιστα τόσο κατώτερος, ὥστε συμπίπτει τελικὰ ὁ ἴδιος μὲ μία κατώτερη ἀπὸ αὐτὸν δύναμη, τὴν *ψυχὴν*¹⁰. Μ' αὐτὲς τίς προϋποθέσεις, διαμορφώνονται ἀσφαλῶς —διαμεσολαβημένα βέβαια πάντοτε μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ἀπὸ τὴν *δόξαν*— δύο εἶδη ἀλήθειας (*ιδέαι*): ἡ *γνησίη γνώμη* καὶ ἡ *σκοτίη γνώμη* πού ἀναφέρονται ἀντίστοιχα στὴν ἄμεση (*νῶσαι*) ἢ ἔμμεση (*νοῦς*, *αἰσθήσεις*) γνώση τῶν ἰδίων τῶν ἀτόμων (B 11)— κατὰ τέτοιον ὅμως τρόπο, ὥστε, ἐφόσον τὰ ἄτομα ὑφίστανται πραγματικὰ μόνον ἐμμεσοποιημένα, δηλαδή ὡς *ιδέαι* ἢ *νοητά*, ἡ ἀνωτερότητα τῆς *γνησίης γνώμης* σὲ σχέση μὲ τὴν *σκοτίη γνώμη* εἶναι ἀπλῶς ἐπιστημολογικὴ/κοσμολογικὴ καί, συνεπῶς, ἀπὸ ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη, ἐλλιπής· γιὰ τοῦτο καὶ ἡ *γνησίη γνώμη* ἀναφαίνεται ἀναγκαστικὰ ὡς *σκοτίη γνώμη*, ἡ ὁποία ἔτσι ὅχι μόνον δὲν ἀποδεικνύεται ὑποδεέστερη ἀπὸ τὴν *γνησίην γνώμην* ἀλλὰ ἀντίθετα συνιστᾷ μία αὐτόνομη πλέον ἀναπλήρωση αὐτῆς¹¹. Μὲ

10. Ἡ σύμπτωση δηλαδή τοῦ νοός μὲ τὴν ψυχὴν θεμελιώνεται στὴν ἀντίστοιχη σύμπτωση τῆς ἀλήθειας τῶν ἀτόμων καθ' ἑαυτῶν μὲ τὴν ἀλήθεια πού παρέχει ἡ φαινομενολογικὴ πρόσληψή τους (*φαινόμενον*), ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη δυνατὴ γιὰ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Πιο συγκεκριμένα, ὁ νοῦς συμπίπτει μὲ τὴν ψυχὴν, διότι ὁ ἀντικειμενικὸς στόχος πρὸς τὸν ὁποῖον εἶναι προσαρμοσμένος ὡς λειτουργία καὶ ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν σύλληψη τῶν ἀτόμων καθ' ἑαυτῶν, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτυγχάνεται παρὰ μόνον ἐμμεσοποιημένα καὶ ἐλλιπῶς: μέσῳ τῆς φαινομενολογικῆς πρόσπτωσης τῶν ἀτόμων στὴν ψυχὴ. Πβ. D.-K., II, 68A, 111, 4-11: «ἀντικρυς γὰρ εἶπεν τὸ ἀληθές καὶ τὸ φαινόμενον ταῦτόν ἐστι... εἰ τοίνυν νοῦς μὲν περὶ τὴν ἀλήθειαν, ψυχὴ δὲ περὶ τὸ φαινόμενον, τὸ ἀληθές δὲ ταῦτόν ἐστι τῷ φαινόμενῳ... καὶ ὁ νοῦς ἄρα ταῦτόν τῇ ψυχῇ· ὡς γὰρ ἔχει ὁ νοῦς πρὸς τὴν ἀλήθειαν, οὕτως ἡ ψυχὴ πρὸς τὸ φαινόμενον». Γιὰ τὴν σύμπτωση τοῦ νοός μὲ τὴν ψυχὴν, σὲ θεωρητικὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο, πβ. καὶ L. COULOUBARITSIS, "Pensée et action chez Démocrite", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σ. 330.

11. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο συμβιβάζεται, μπορούμε νὰ ποῦμε, καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι οἱ αἰσθήσεις δηλώνουν κατὰ τὸν Δημόκριτο τὸ ἀληθές μὲ τὴν ἀντίθετη σχετικὴ ἄποψη τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικoῦ. Πβ. R. MCKIM, "Democritus against Scepticism: All sense-impressions are true", *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἀν., σσ. 281 ἐπ.

ἄλλα λόγια: ἡ διαφορὰ ἐτεῆς καὶ δόξης φαίνεται πὼς ἐνέχει, τελικά, ἀπλῶς ἓναν «τοπικὸν» χαρακτήρα (δηλώνει ἀνάλογα τὸν βαθμὸ προσέγγισης τῶν ἀτόμων ὡς γενεσιουργῶν αἰτίων τοῦ κόσμου) καί, ὡς ἐκ τούτου, παρουσιάζει θεωρητικὸ ἢ καὶ οὐδέτερο ἐνδιαφέρον. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἰδιαίτερα τὸ πρᾶγμα καὶ τὴν σύλληψή του, ἡ ἐτεή, ὡς ἔκφραση τῶν πρωταρχικῶν καὶ διασπαρμένων ἀκόμη συστατικῶν του, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει καὶ ἔτσι νὰ τοῦ προσδώσει μορφή· τοῦτο ἐπιτυγχάνεται σταδιακὰ μόνον ἀπὸ τὴν δόξαν, στὸν βαθμὸ πού αὐτὴ καταλαμβάνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν θέση τῆς ἐτεῆς. Ἡ λέξις ἀναφέρεται, κατὰ συνέπεια, ἀκριβῶς στὸ πρᾶγμα, ὅπως αὐτὸ μορφοποιεῖται κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν δόξαν. Καθόσον, ὅμως, ἡ τελευταία (ἀκόμη καὶ ὅταν νοθεύεται ἀπὸ ὑποκειμενικά, κυρίως αἰσθητοκρατικά, στοιχεῖα ἐκλαμβάνοντας λ.χ. τὸ γλυκὸ γιὰ πικρὸ ἢ τὸ ἀντίστροφο, πβ. Β 9), ἀποδίδει πάντοτε τὶς ποιότητες τοῦ πράγματος (τοῖον ἢ τοῖον, πβ. Β 156.3), ἡ ἐξαγωγή τῆς ἐκάστοτε ποιότητος ὡς σημαινόμενου ἀπὸ τὴν λέξιν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ καμιά περίπτωση συμβατική. Μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ μόνον ὡς τυπικὰ συμβατικὴ κατὰ τὸ μέτρο πού ἀναμφίβολα δὲν ἀναπαράγει τὴν φύσιν (ἄτομα) τοῦ πράγματος ὡς ἐτεήν (ἡ ὁποία βρίσκεται πλέον ἐν βυθῷ Β 117) καθὼς, ὡς πολὺ πῶς ἀμιγῶς συμβατικὴ, καὶ κατὰ τὸ μέτρο πού εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ ἐλεύθερα —καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς προσωπικὲς νοητικὲς καὶ αἰσθητὲς προσλαμβάνουσες τοῦ καθενός, καθὼς καὶ τὶς φωνητικὲς ἰδιομορφίες του— μέσῳ οἵουδήποτε σημαίνοντος.

Καὶ τὸ ἴδιο τὸ σημαῖνον (λέξις), ὅμως, παρὰ τὸν ἐλεύθερο καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ λαὸ σὲ λαὸ χαρακτήρα του, δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς ποιότητες (σημαινόμενα) πού κάθε φορὰ ἐκφράζει, καί, συνεπῶς, αὐθεντικὰ συμβατικὸ. Ἀκριβῶς δυνάμει τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ σημαινόμενου, ἐκφράζει καὶ διατηρεῖ ὡς σύμβολο —τούτῃ ἄλλωστε εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συμβόλου— τουλάχιστον τὸν ἀρχικὸ ἀπόηχο τοῦ πράγματος (δόξης) στὸ ὁποῖο ἐκάστοτε ἀντιστοιχεῖ. Μάλιστα, μὲ τὴν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἀπόηχος τοῦτος φαίνεται πὼς παγιώνεται σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε, ἡ λέξις, ὑπερβαίνοντας σημαντικὰ τὴν καθαρὰ ἀναπαραστατικὴ καὶ ἐξωτερικὴ διάσταση τοῦ συμβόλου, ἀποκτᾷ μία συμβολικὴ αὐτονομία σὲ ἐπίπεδο ἀμιγῶς λίγο-πολὺ σημαίνοντος. Ὅπως διαφαίνεται ἐναργέστερα στὴν χρῆση τῆς ὀνοματοθεσίας, ὁ λόγος —κι εἶναι γι' αὐτὸ ἴσως πού αὐτὸς τελικά, ὡς λογικὴ καὶ λεκτικὴ δύναμη, χαρακτηρίζεται *τρεφόμενος καὶ ριζούμενος ἐν ἑαυτῷ* (Β 146.1-2)— ἀποκτᾷ τὴν ὑφὴ μιᾶς τόσο τέλεια σμιλευμένης συμβολικῆς εἰκόνας (*εἰκὼν ἐν φωνῇ*), ὥστε ὑποστασιοποιεῖται μὲ τὴν μορφή ἐνὸς σημαίνοντος πού αὐτοσημαίνεται [*ἀγάλματα φωνήεντα* (Β 142.5-7)]. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, θὰ μπορούσαμε νὰ

ισχυρισθοῦμε ὅτι ἡ λέξις ὑποκαθιστᾶ, ὡς πλήρης καὶ αὐτόνομη πλέον μετεξέλιξή της, τὴν δόξαν, ὅπως ἀκριβῶς ἡ τελευταία ὑποκατέστησε τὴν ἐτεήν¹².

Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, δὲν θὰ ἦταν ἴσως καθόλου παράδοξο νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ λέξις ὑποκαθιστᾶ προοδευτικὰ μὲ ἀνάλογο τρόπο τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα τῶν ἀτόμων. Τὰ ἄτομα ὑπάρχουν πλέον μόνο στὴν λεκτικὴ διάστασή τους, ἡ ὁποία δὲν εἶναι —ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει ἡ σύγκρισή της μὲ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα στὴν ἀρχέγονη μορφή τους καὶ μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ, αἰσθητηριακὴ ἢ νοητικὴ, πρόσληψή τους— τριτογενῆς, ἀλλὰ πρωταρχικῆ. Μόνον μὲ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι δυνατόν, ἄλλωστε, νὰ γίνεи κατανοητὴ ἡ ἐναλλακτικὴ δημοκρίτεια ἀπόδοση τῶν ἀτόμων ὡς ὄντος καὶ δενός καὶ τοῦ κενοῦ ὡς μὴ ὄντος ἢ μηδενός (D.-K. II, 68 A, 94,5 97, 18-19 καὶ B 156.8). Πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ταυτόχρονα πὼς ἡ ἀντίληψη τοῦ Δημόκριτου ὅτι «μὴ μᾶλλον τὸ δὲν ἢ τὸ μηδὲν εἶναι» (B 156.8) δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση γλωσσικὴ συνέπεια τῆς ὄντολογικῆς διαβεβαίωσης ὅτι «οὐθὲν μᾶλλον τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος εἶναι» (D.-K. II, 67 A, 72, 16) ἀλλὰ μιὰ, αὐτόνομη πλέον, λεκτικὴ ἐκδοχὴ τῆς τελευταίας¹³. Δυνάμει αὐτῆς καί, ἐπιπλέον, χάρις σὲ ἓνα εἶδος σχετικῆς, θὰ λέγαμε, *πολυωνυμίας*, τὰ ἄτομα μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν δὲν μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ ὀνομάζονται —μὲ βάση τὴν πρωταρχικὴ μορφή τους— *ἄτομα* καὶ —μὲ βάση τὴν γλῶσσα τῆς παρμε-

12. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ συνάδει μὲ τὴν ἀνάλογη ἐρμηνεία τοῦ K. Oehler (τὴν ὁποία ὁμοῦς ὁ τελευταῖος προβάλλει μὲ σύντομο καὶ ὑπαινικτικὸ πῶς πολὺν τρόπο). Πβ. OEHLER, "Demokrit über Zeichen...", *ἐνθ' ἀν.*, σ. 185: "Demokrits Bezeichnung der Wörter des *ἀγάλατα φωνήεντα* ist im weiteren Sinne zu nehmen ... Das Zeichen ... hat ganz wesentlich eine Vermittlungsfunktion. Es vermittelt ein sein, das für den Menschen nur im Zeichen existiert."

13. Ἀντίθετα πρὸς τὴ σχετικὴ ἐρμηνεία τοῦ Brancacci, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ λόγος/γλῶσσα συνιστᾶ κατὰ τὸν Δημόκριτο μίμηση μιμήσεως, δηλαδὴ μίμηση τῶν ἀτόμων ὡς εἰδώλων τὰ ὁποῖα, μὲ τὴ σειρά τους, ἀποτελοῦν μίμηση τῶν ἀτόμων καθ' ἑαυτῶν. Μιὰ τέτοια θεώρηση προϋποθέτει ὅτι ὁ λόγος/γλῶσσα ὡς σύνδεση σημαίνοντων καὶ σημαινόμενων εἶναι κυρίως ἓνα λεκτικὸ *μηδὲν* (φευγαλέα σημαίνοντα/σημαινόμενα) τὸ ὁποῖο, ἐντούτοις, ἀναπαράγει, ἔστω καὶ τριτογενῶς, ἀφενὸς τὸ ἀπώτερο ὄντικὸ ἔρεισμά του (*ὄν*) καί, ὡς ἐκ τούτου, ὑπάρχει σὲ ἀνάλογο βαθμὸ μὲ αὐτό, ἔστω καὶ ὡς θετικὴ λεκτικὴ ἀποτύπωση (*δέν*) καὶ ἀφετέρου τὸ *μὴ ὄν* (*κενόν*) ὡς παραπληρωματικὸ στοιχεῖο τοῦ ὄντος. Μὲ ἄλλα λόγια, σὲ λεκτικὸ ἐπίπεδο, τὸ *μηδὲν* δὲν ὑπάρχει λιγότερο ἀπὸ τὸ *δέν* ἀκριβῶς γιατί, σὲ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο, τὸ *μὴ ὄν* (ποὺ ἀποκαλεῖται ἄλλωστε καὶ *μηδὲν*) δὲν ὑπάρχει λιγότερο ἀπὸ τὸ *ὄν* (ποὺ ἀποκαλεῖται καὶ *δέν*), τὸ ὁποῖο καὶ συμπληρώνει. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στὸν Δημόκριτο ἡ σύνδεση τοῦ λόγου/γλώσσας (σημαίνοντων/σημαινόμενων) μὲ τὰ πράγματα εἶναι, σ' ἓνα πολὺ μακρινὸ βάθος, ἀντικειμενικὴ ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπιτρέπει καὶ μιὰ μεγάλη συμβατικότητα. Δὲν ἐξηγεῖ ὁμοῦς σὲ καμιά περίπτωσι, ὅπως ἤδη τόνισα, τὴν λεκτικὴ ἀπόδοση τοῦ ὄντος (ἀτόμων) καὶ τοῦ *μὴ ὄντος* (*κενοῦ*) ὡς *δέν* καὶ *μηδὲν*. Πβ. σχετικὰ A. BRANCACCI, "Les mots et les choses: La philosophie du langage chez Démokrite", στὸ *Philosophie du langage et grammaire dans l'antiquité*, Bruxelles, E. Ousia, 1986, σσ. 9 ἐπ.

νίδειας ὄντολογίας— ὄν· τὸ κενό, ἐπίσης, μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ *μηδέν* (καὶ μάλιστα μὲ θετικὸ πιά τρόπο: ὡς παραπληρωματικὸ στοιχεῖο τοῦ *δενός*) μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ ἀποκαλεῖται —ὡς πρὸς τὴν κοσμολογικὴ διάστασή του— *κενόν* καὶ —μὲ ὅρους τῆς παρμενίδειας ὄντολογίας, οἱ ὁποῖοι, βέβαια, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν δημοκρίτεια θεώρηση, ὑποδηλώνουν τὴν ἀνύπαρκτη διάστασή του— *μή ὄν* (D.-K. II, 67 A, 72, 13-17)¹⁴.

Ὑποκαθιστώντας, ἔτσι, τὸ ὄντολογικὸ μὲ τὸ γλωσσικὸ ἐπίπεδο, ὁ Δημόκριτος κατορθώνει νὰ δείξει πὼς τελικά, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀντίληψη τοῦ Παρμενίδη ὅτι τὸ *λέγειν* ὀνομάζει πάντοτε καὶ ἀναγκαῖα ἓνα ὄν ποὺ ὡς ὑπαρκτὸ καὶ λογικὸ πλήρες ἀποκλείει τὸ *μηδέν* μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνυπαρξίας, ὁ λόγος μπορεῖ νὰ ὀνομάζει ἓνα ὄν ποὺ εἶναι πλήρες (*ναστόν*) καὶ *κενόν* μὲ τὴν κοσμολογικὴ ἔννοια (D.-K. II, 68 A, 93, 24-25)· κατὰ τέτοιον τρόπο ὅμως, ὥστε, καθὼς τὸ ὄν τοῦτο μετατρέπεται ὅλο καὶ περισσότεο σὲ λόγο, μὲ τὴν θετικὴ (*δέν*) καὶ ἀρνητικὴ του μορφή (*μηδέν*), αὐτὸς τὸ ὑποσκελίζει καθιστάμενος ἐντελῶς ἀνεξάρτητος. Ὁ λόγος *εἶναι*, ἐν τέλει, καὶ *δέν* καὶ *μηδέν*, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι σὲ θέση νὰ αὐτο-ἀποκαλεῖται *δέν* καὶ *μηδέν*, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο κοσμολογικὸ ὑποστήριγμά του, τὸ ὁποῖο, στὴν καθ' ἑαυτὴν διάστασή του εἶναι ἄλλωστε ἀ-νόητο καὶ ἀνύπαρκτο. Ἐξυπακούεται, βέβαια, πὼς μὲ μία τέτοια τακτικὴ ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος ἐπιτυγχάνει ταυτόχρονα κατὰ τρόπο πολὺ ἀποτελεσματικὸ τὴν ὑπέρβαση τοῦ χάσματος, ποὺ ἀνοίγει ἡ παρμενίδεια ὄντολογία μεταξὺ ἑνὸς ὄντικο-ὄντολογικοῦ *εἶναι* καὶ ἑνὸς *μηδενός* μὲ τὴν ἔννοια τῆς πραγματικῆς καὶ λογικῆς ἀνυπαρξίας.

Τὸ χάσμα τοῦτο διανοίγει, νομίζω —ἀντίθετα πρὸς τὸν Δημόκριτο, καὶ ἴσως μάλιστα πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ Παρμενίδης— καὶ πάλι ὁ Γοργίας μὲ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ σχέση ὄντος καὶ λόγου, στὸν βαθμὸ πού, κατὰ τρόπο ἀντιφατικὸ, δέν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ὑπερβεῖ ἀλλὰ νὰ τὸ ἀναιρέσει μὲ βάση τὴν ἐξαντλητικὴ ἀνάδειξη (καί, συνεπῶς, ἔμμεση ἀποδοχή) τῶν λογικῶν ἀντιφάσεων τῆς ἴδιας τῆς ὄντολογίας τοῦ Παρμενίδη¹⁵. Τὸ γενικὸ στίγμα τῆς συλλογιστικῆς τοῦ Γοργία¹⁶ ἔγκειται στὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ ἴδιο τὸ *εἶναι* ἢ ὄν (ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος) δέν

14. Πὰ τοῦτο καὶ ὁ Δημόκριτος φαίνεται πὼς δέν διστάζει νὰ προτείνει ἐπίσης τὴν κλίση ἀκόμα καὶ τῶν ἄκλιτων γραμματικῶν στοιχείων. Πβ. B 20: «τὰ ὀνόματα τῶν στοιχείων ἄκλιτά εἰσιν... παρὰ Δημοκρίτῳ δὲ κλίνονται· λέγει γὰρ δέλτατος καὶ θήτατος».

15. Διαφωνῶ, πρὸς τοῦτο, μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Calogero (ἡ ὁποία συνιστᾷ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπίταση τῆς ἀνάλογης ἄποψης τοῦ Comperz) ὅτι ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Γοργία ἔχει θεμελιωδῶς ἀντι-ἐλεατικὸ χαρακτήρα. Πβ. CALOGERO, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 171 ἐπ.

16. Βλ. γι' αὐτὴν ἀναλ. CALOGERO, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 173 ἐπ. VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 153 ἐπ., H.-J.

εἶναι, διότι τὸ εἶναι του θα προϋπέθετε ὅτι ἤδη εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι (τὸ ὁποῖο ἐπίσης χρησιμοποιοῦμε λεκτικά, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ εἶναι)· πράγμα πὺν εἶναι ἀ-νόητο [(B 3 (66))]. Πρόκειται, μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ μιὰ συλλογιστική —ὁ παιγνιώδης χαρακτήρα τῆς ὁποίας δὲν φαίνεται νὰ καταστρατηγεῖ διόλου τὴ φιλοσοφικὴ σοβαρότητά της¹⁷— πού, καθὼς ἀποβλέπει —ἐμπλεκόμενη ἔτσι σὲ ἕναν φαῦλο κύκλο— στὴν ἀναίρεση τῆς ὄντικότητας τοῦ ὄντος μὲ βάση τὴν κατάδειξη τοῦ παραλογισμοῦ πὺν θα ἐνεῖχε ἡ ὄντικότητα τοῦ μὴ-ὄντος, ἐπανεισάγει καὶ ἀποδέχεται ὑποβολιμαία ὡς ὄρο ὑπαρξης τοῦ ὄντος τὴν ὄντικὴ διάστασή του. Εἶναι μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια πὺν τόσο ἡ νόηση (*φρονεῖν*) ὅσο καὶ ἡ ὁμιλία (*λόγος*), τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση τους δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἱκανοποιητικὴ τουλάχιστον ἀντικειμενικὴ ὑπαρξη, δὲν θα μποροῦσαν ἀντίστοιχα οὔτε νὰ συλλάβουν ἀρχικά τὸ ὄν [νόημα B 11 (17)] σὲ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς διαστάσεις του οὔτε νὰ τοῦ προσδώσουν στὴν συνέχεια λεκτικὸ χαρακτήρα ὡς σημαινόμενου (ἐνσωμάτωση τοῦ νοήματος στὴν γλώσσα) καὶ —πολὺ περισσότερο— ὡς σημαίνοντος (ἡχητικὴ σήμανση τοῦ νοήματος) ἀποκτώντας ἔτσι καὶ τὰ ἴδια μία, ἔμμεση ἔστω, ὄντικὴ ὑφή, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὄν γινόταν δεκτὸ ὡς ὑπαρκτό. Τὸ *φρονεῖν* καὶ ὁ *λόγος*, ὡς τάσεις μιᾶς ἀνάλογης πρόσληψης τοῦ ὄντος (τὰ *φρονούμενα*, τὰ *λεγόμενα*) καί, κατ' ἐπέκταση, τὰ ἴδια τὰ *φρονούμενα* [B 3 (78)], καὶ τὰ *λεγόμενα* [B 11 (17)] θεωροῦνται αὐτόνομες καὶ ἄμεσα αὐτο-μηδενιζόμενες ἐκφάνσεις μιᾶς στοιχειώδους καὶ ἀνεπαρκοῦς πρωταρχικῆς πραγματικότητας (τοῦ σώματος) πού, ὡς ἐκ τούτου, ἀδυνατοῦν, τελικά, νὰ ἐκφράσουν τὸ ὄν· καὶ —πολὺ περισσότερο— νὰ τὸ μεταδώσουν στοὺς ἄλλους· γι' αὐτὸ καὶ ἐκβάλλουν πάντοτε στὸ κενὸ καὶ στὸ ἀ-νόητο [*ἄγνωστόν τε καὶ ἀνεπινόητον* (B 3 (77))].

Ἡ κατάδειξη τῆς ἐλλειποῦς ὄντικῆς διάστασης καί, ἐν τέλει, τῆς πλήρους ἀνυπαρξίας τοῦ λόγου (καὶ ἔμμεσα τοῦ *νοεῖν*) ἐκ μέρους τοῦ Γοργία,

NEWIGER, *Untersuchungen zu Gorgia's Schrift Über das Nichtseiende*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1973, σσ. 14 ἐπ. M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 212 ἐπ., G.B. KERFERD, "Gorgias on Nature or that which is not", *Phronesis* 1 (1955/1956), 3 ἐπ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *The Sophistic Movement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, σσ. 96 ἐπ. A. LEVI, *Storia della Sofistica*, Napoli, Morano, 1966, σσ. 205 ἐπ.

17. Γιὰ τὴ γνωστὴ καὶ χρόνια διαμάχη τῶν ἐρευνητῶν, ἐὰν τὸ ἔργο τοῦ Γοργία συνιστᾷ ρητορικὸ καὶ πολεμικὸ παίγνιο (Comperz, Calogero κ.ἄ.), ἢ μπορεῖ, τελικά, παρὰ τὸν ρητορικὸ χαρακτήρα του, νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸ ὡς φιλοσοφία (Gigon κ.ἄ.) βλ. ἀναλ. M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 232-235, σημ. 2. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐπίσης, ἡ ἄποψη τοῦ M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 209, ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο πὺν δὲν εἶναι οὔτε παιγνιώδες/ρητορικὸ οὔτε φιλοσοφικὸ ἀλλὰ πὺν ἐκφράζει μὲ διανοητικὸ τρόπο τὸ τραγικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη αἰσθητοποιήσει τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δράμα τῆς ἐποχῆς.

δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ, ὅπως εἶναι εὖλογο, πλεόν, παρὰ μόνον μέσῳ τῆς διαρκοῦς ἀντιπαράθεσης τοῦ λόγου πρὸς ἓνα ὑποθετικὰ ὑπάρχον ὄν πού ἔχει τὴν ἔννοια κυρίως τῆς ἐξωτερικῆς (αἰσθητῆς) πραγματικότητας. Παρουσιάζει ὡς ἐκ τούτου ἓνα ἰδιαίτερα ἀρνητικὸ —σὲ σχέση ἀκόμη καὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις τοῦ Δημόκριτου— ἐνδιαφέρον· γιὰ τοῦτο καὶ ἀξίζει νὰ τὴν προσεγγίσουμε ἀναλυτικότερα.

Κατὰ τὸν Γοργία, ἀκόμη κι ἂν ὑπῆρχε ἓνα ὄν, ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ὁ λόγος δὲν θὰ μπορούσε σὲ καμιά περίπτωση νὰ τὸ ἐκφράσει καὶ νὰ τὸ οἰκαιοποιηθεῖ, ὡς ὁλοκληρωμένο λίγο-πολὺ σημαινόμενο/σημαῖνον, οὔτε μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναπαράστασης τῆς ἐξωτερικότητάς του [λόγος τοῦ ἐκτὸς παραστατικός: B 3 (85)] οὔτε βέβαια —πολὺ περισσότερο— μὲ ἐκείνη μιᾶς παραπομπῆς [ἐνδείκνυται: B 3 (86)] στὴν ἐνδότερη φύση του· ἄλλωστε, ἡ φύσις τοῦ ὄντος ὑποκρύπτεται πολὺ καλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄν [οὐδὲ διαδηλοῖ: B 3 (86)]¹⁸. Ὁ λόγος θὰ μπορούσε μονάχα νὰ ἐμπεριέξει τὸ ὄν μὲ τὴν μορφή ἑνὸς ἐλλειποῦς σημαίνοντος/σημαινομένου μέσῳ τῆς σχετικῆς ὑποδήλωσης [μηνύεσθαι: B 3 (83), (86)] ὁρισμένων ἀπὸ τὶς πλεόν ἐξωτερικὲς ποιότητες τοῦ τελευταίου: αὐτὲς πού προέρχονται ἀπὸ τὰ ἐμφανέστερα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐξωτερικὰ τμήματα τῆς φύσης του, δηλαδή ἀπὸ τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ ἀκουστὰ [B 3 (83)], τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύονται κάθε φορὰ μέσα ἀπὸ τὴν σύναψη τῶν ἀντικειμένων [ὑποκειμένων: B 3 (84)], καὶ ἰδιαίτερα τῶν σωμάτων [B 3 (86)], μὲ τὶς ἀνάλογες, ὑπαρκτὲς ἐπίσης, αἰσθήσεις [ὄρασιν, ἀκοήν B 3 (86)], στὰ μέτρα βέβαια πάντοτε τοῦ μέσου ἀνθρώπου [τὰ κοινῶς αἰσθητά: B 3 (83)]. Μάλιστα, ἡ ἱκανότητα ὑποδήλωσης τοῦ ὄντος δὲν ἐνυπάρχει στὸν ἴδιο τὸν λόγο ἀφ' ἑαυτῆς· παρέχεται σ' αὐτὸν κατὰ τρόπο παροδικὸ ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄν, καθὼς μόνο τὸ ὄν ἐπιτρέπει νὰ δηλωθοῦν οἱ ποιότητές του [τὸ ἐκτὸς λόγου μηνυτικὸν γίνεται: B 3 (85)]. Ἀντίθετα, ὁ λόγος, ὡς λόγος —καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει τὴν ἀδυναμία του ὅχι μόνον νὰ ἀναπαραστήσει ἀλλὰ ἀκόμη καὶ νὰ ὑποδηλώσει τὸ ὄν— δὲν ἔχει οὔτε μία ὑπαρξὴ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν ὁρατῶν σωμάτων (αἰσθητὲς ποιότητες) οὔτε, κατὰ συνέπεια, ἓνα ὄργανον [B 3 (86)] πρόσληψης τοῦ ἀντίστοιχο μὲ τὶς αἰσθήσεις τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς. Βέβαια, καθὼς συνάγεται ἀπὸ σχετικὸ ὑπαινιγμὸ τοῦ Πλάτωνος, ὁ λόγος φαίνεται νὰ διαθέτει, κατὰ τὸν Γοργία, ἓνα θεμελιῶδες αἰσθητὸ ἔρεισμα, τὴν φωνήν, ἡ ὁποία μάλιστα θεωρεῖται, ὅπως καὶ στὸν Ἐμπεδοκλῆ, —κατὰ τρόπο ἰδιαί-

18. Ἄλλωστε, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, ἀποδεικνύεται, τελικά, καὶ ἀνύπαρκτη τόσο ὡς πρὸς τὴν ὄντικη ὅσο καὶ πρὸς τὴν νοητὴ καὶ λεκτικὴ διάστασή της. Τοῦτο δηλώνει, ἐξάλλου, καὶ ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τῆς σχετικῆς πραγματείας τοῦ Γοργία *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως*. Πβ. M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 212-213. VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 170 ἐπ.

τερα αίσθητοκρατικό— ως μορφή *ἀπορροῆς* σωματιδίων σύμμετρων πρὸς τὴν ἀκοή (B 4)¹⁹. Εἶναι φανερό, ἐντούτοις, πὼς πρόκειται γιὰ ἓνα ἔρεισμα πὺν ἀναφέρεται στὸν λόγο ὡς πρωταρχικὴ ἰκανότητα ἀρθρωσης τῶν λέξεων (*φωνή*) καὶ σὲ καμιά περίπτωση ὡς μεθύτερη σημαίνουσα λειτουργία. Ἐπίσης, κάποιο εἶδος αἰσθητοῦ ὑποστηρίγματος παρέχει ἀναμφισβήτητα στὸν λόγο (*ὑπόκειται*) ἡ δυνατότητα τοῦ *μηνύειν* τὰ ὄντα [B 3 (86)]. Τοῦτο ὅμως —ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι, ὅπως ἤδη τονίστηκε, ἔμμεσο, πρόσκαιρο καὶ ἐλλιπές, καθότι προσφέρεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄν στὴν προσπάθεια τοῦ τελευταίου νὰ ἀποτρέψει θὰ ἔλεγε κανεῖς τὴν ὀλικὴ ἐκμηδένιση τῆς σήμανσής του μέσω τοῦ λόγου— ἐκπίπτει γρήγορα μαζὶ μὲ τὸ ἴδιο τὸ *μηνύειν*, στὸν βαθμὸ πὺν ὁ λόγος, διαψεύδοντας τὸ ὄν, ἐπιχειρεῖ, καθὼς ἄλλωστε ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ φύση του, νὰ μεταδώσει στοὺς ἄλλους ἐκεῖνο πὺν κατὰ τὸν ἴδιον δηλώνουν κάθε φορὰ τὰ ὄντα [*μηνύεσθαι ἐτέρω/δηλοῦσθαι ἐτέρω*: B 3 (83), (85)]. Στὴν περίπτωση αὐτὴ —πὺν εἶναι καὶ ἡ πλέον καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἀπόδειξη ὅτι ὁ λόγος δὲν ὑπάρχει— τὸ *μηνύειν* πὺν παρεμβαλλόταν μέχρι τώρα ὡς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ λόγου καὶ ὄντος ἐν εἶδει ἐλαχίστου νοήματος μὲ ὑπαρκτὴ ἀφετηρία (στοιχειώδης ἐνσωμάτωση τῶν αἰσθητῶν ποιότητων στὸν λόγο) ὅχι μόνον ἀδυνατεῖ νὰ προσλάβει ἓναν ἀνακοινώσιμο χαρακτήρα ἀλλὰ ἐπιπλέον ἀποβάλλει, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς προηγούμενης ἀδυναμίας, τὴν ὑποτυπώδη ὑπαρκτὴ ἀφετηρία του καὶ παρουσιάζεται ὡς καθαρὴ λεκτικὴ ὑποκατάσταση καὶ μεταφορὰ αἰσθητῶν ποιότητων [*οὐκ ἄρα ὄντα μηνύομεν τοῖς πέλας ἀλλὰ λόγον*: B 3 (84)]²⁰.

Καθότι ὅμως, ἔστω καὶ μ' αὐτὸν τὸν ἔμμεσο τρόπον, δὲν παύει νὰ ἀναφέρεται στὸ αἰσθητό, ὁ λόγος δὲν ἔχει ἀπωλέσει ἀκόμη κάθε ὄντικὸ ἔρεισμα καί, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἔχει μηδενισθεῖ οὔτε βέβαια καταστεῖ ἀ-νόητος. Ὅπωςδήποτε, ἡ ἔμμεση ὄντικότητα πὺν πλέον ἐνέχει εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἐπισηφαιῆς καί, ἄλλωστε, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου, ἐκπίπτει. Φαίνεται, ἐντούτοις, πὼς ἀναπληρώνεται αὐτοστιγμῇ ἀπὸ ἓνα ἄλλο εἶδος ἔμμεσης ἢ ἀρνητικῆς ὄντικότητας πὺν τοῦ παρέχει κάθε φορὰ ἡ λεκτικὴ ἀπόδοση τῆς πρόσληψης τοῦ ὄντος (*εἶναι*) στὴν γενικότερη καὶ καθημερινή του μορφή (κυρίως ἐκείνης τῶν ἀνθρωπίνων προσώπων/σωμάτων καὶ τῶν πρά-

19. Αὐτὸ συνάγεται, βέβαια, ἔμμεσα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διαπίστωση πὼς ὁ Γοργίας υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι τὸ χρῶμα (*χρῶα*) εἶναι «ἀπορροή χρωμάτων ὅψει σύμμετρος καὶ αἰσθητός» (B 4). Καθὼς τὸ χρῶμα ἀντιστοιχεῖ στὴν *ὄψιν*, ἡ *φωνή* πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν *ἀκοήν*. Πβ. CALOGERO, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 228, σημ. 59, σσ. 240-41, σημ. 72.

20. Γιὰ τὴν ἀπλοϊκότητα καὶ συνάμα τὴν ἐλλειπτικότητα τῆς θεώρησης αὐτῆς τοῦ Γοργία πβ. καὶ CALOGERO, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 231 ἐπ. L. ROSSETTI, "Lo scambio *Secundum quid/simpliciter* nel *Peri tou mē ontos*", Estratto da *Gorgia e la Sofistica*, XXXVIII n° 1-2 (1985), σσ. 107 ἐπ., M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 141 ἐπ. KERFERD, *The Sophistic Movement*, σσ. 98 ἐπ.

ξεών τους) μέσω του *δοκεῖν* (δόξης) ὡς ψευδοῦς ἀναπαράστασής τους [B 11 (10) κ.έ]. Ἡ πρόσληψη αὐτὴ μάλιστα ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, καθόσον τοῦτο, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση του, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφανεῖ παρὰ μονάχα μὲ τὴν διαμεσολάβηση τοῦ *δοκεῖν* (τὸ ἀντίθετο εἶναι ἀσφαλῶς προφανές)²¹. Ἐξάλλου, τὸ *δοκεῖν* (καὶ μέσω αὐτοῦ βέβαια ὁ λόγος) ἀναφύεται καὶ ἐκτυλίσσεται μέσα σὲ μία λειτουργία πού, μολονότι δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τῆς ὄντικου χαρακτήρα, προϋποθέτει ἓνα ἰσχυρὸ ὄντικὸ ἔρεισμα (τὸ σῶμα), τὴν *ψυχὴν*, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ καλεῖται, ὡς ἄλλος *σύμβουλος* [B 11 (11)], νὰ ἐνωθεῖ μαζί τῆς [*συγγιγνομένη ...τῇ δόξῃ τῆς ψυχῆς ἢ δύνάμεις*: B 11 (10)] γιὰ νὰ ὑποκαταστήσει ἢ νὰ ἀναπαραστήσει, ἔστω καὶ παραπλανητικά, τὸ χρονικὸ εἶναι πού συνήθως λείπει ἀπ' αὐτήν: τὴν μνήμη τῶν παρελθόντων (*τῶν παροιχομένων μνήμην*), τὴν διασκεπτικὴ προσέγγιση τῶν παρόντων (*σκέψασθαι τὸ παρὸν*) καὶ τὴν πρόνοια τῶν μελλόντων *πραγμάτων* [B 11 (11)]²². Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ὁ λόγος, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐὰν αὐτὸς εἶναι *ἐνθεός* [B 11 (10)] ἀποκτᾷ τὴν ἰκανότητα ὅχι μόνον νὰ ἐκφράζει τὸ *δοκεῖν* κι ἔτσι νὰ εἰσέρχεται καὶ ὁ ἴδιος στὴν *ψυχὴν* ἀλλὰ ἐπιπλέον, χάρις στὴν σχετικὴ αὐθαιρεσία πού συνεπάγεται τὸ *δοκεῖν*, νὰ χειρίζεται προοδευτικά μὲ μεγάλη εὐελιξία τὰ διάφορα εἶδη δόξης πού ἀναφαίνονται κάθε φορὰ καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ ἀναιρεῖ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἢ καὶ νὰ ἐπινοεῖ καινούρια (πρᾶγμα πού διαφαίνεται ἰδιαίτερα στοὺς λόγους τῶν *μετεωρολόγων*, τῶν *φιλοσόφων* καὶ τῶν *πολιτικῶν*) [B 11 (13)]· γεγονὸς πού τὸν ἐμπλουτίζει μὲ μία πειστικότητα (*πειθῶ προσιούσα τῷ λόγῳ*) μέσω τῆς ὁποίας ἐντυπώνεται πλέον στὴν ψυχὴ (*τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο*) [B 11 (13)]· κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε συνεγείρει εἴτε ἓνα μεγάλο φάσμα, θετικῶν ἢ ἀρνητικῶν, συναισθημάτων (λύπη, χαρά, θάρρος, φόβος κ.ἄ.) εἴτε τὴν γητευτικὴ ἀπάτη καί, τελικά, τὴν πλήρη νάρκωση τῆς ψυχῆς (*ἐφαρμάκωσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν*), ὅπως ἀκριβῶς τὰ φάρμακα τροποποιοῦν, τὸ καθένα ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος του, τοὺς χυμοὺς τοῦ σώματος κι ἔτσι ὀδηγοῦν στὴν γιατροειά ἢ στὸ θάνατο

21. GORGIAS, B 26: «τὸ μὲν εἶναι ἀφανὲς μὴ τυχόν τοῦ *δοκεῖν*, τὸ δὲ *δοκεῖν* ἀσθενὲς μὴ τυχόν τοῦ εἶναι». Γιὰ τὴν πρόσκαιρη αὐτὴ διάσωση τοῦ λόγου μέσω τοῦ *δοκεῖν* πβ. καὶ VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 241 ἐπ.

22. Μολονότι δὲν ἔχουμε καμιὰ σχετικὴ ρητὴ ἀναφορὰ τοῦ Γοργία, φαίνεται πὺς ἀκριβῶς ἢ ὑποκατάσταση αὐτὴ τοῦ αὐθεντικοῦ χρονικοῦ εἶναι, συνιστᾷ τὸν *καιρὸν*, γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως τονίζεται στὴ μία καὶ μοναδικὴ σχετικὴ μαρτυρία πού διασώθηκε, «πρῶτος ἐπεχείρησε .. γράφειν Γοργίας ὁ Λεοντῖνος», μολονότι κι αὐτὸς «οὐδ' ... ἄξιον λόγου ἔγραψεν» (B 13). Τὸ *δοκεῖν*, ἔτσι, ὑποβοηθᾷ τὸν λόγο νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ ἐν *καιρῷ* χρονοποίηση ὡς ὑποκατάστατο τοῦ χρονικοῦ εἶναι καὶ ἔτσι νὰ ἀποφύγει προσωρινὰ τὴν μηδενολοίηση. Πβ. VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 142: «L'uomo temporalizza il *λόγος* localizzandolo nella δόξα del proprio momento», καὶ πιὸ ἀναλυτικά γιὰ τὸν *καιρὸν* στὸν Γοργία, σσ. 171 ἐπ. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ *καιροῦ* στὸν Γοργία βλ. ἐπίσης ἀναλ. M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 176-177.

[B 11 (14)]²³. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁμως —καὶ τοῦτο ἔχει σημασία— ἡ ἐπαναλαμβανόμενη διαπλοκὴ τοῦ λόγου ὡς πειθοῦς καὶ τῆς ψυχῆς ὁδηγεῖ στὴν δημιουργία ἐνὸς παθήματος [B 11 (9)] καί, μέσῳ αὐτοῦ, ἐνὸς φρονήματος ἢ νοήματος [B 11 (17)]: τοῦτο σταθεροποιεῖται σταδιακὰ μὲ τὴν μορφὴ μιᾶς *συνήθειας τοῦ νόμου* [B 11 (16)], ἡ ὁποία καὶ ἀναπληρώνει σημαντικὰ τὴν ἐλλειπτικὴ ἢ καὶ χαμένη ἐν τῷ μεταξὺ στοιχειώδη ὄντικότητα τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοεῖν.

Τὸ δοκεῖν, ἐντούτοις, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλοσχερὴ πλέον ἀπώλεια κάθε ὄντικότητας, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἓνα σαθρὸ θεμέλιο γιὰ τὸ νέο νόημα. Γιὰ τοῦτο καὶ τὸ τελευταῖο εὐκόλα διαλύεται, ἀμέσως μόλις ἐγγράφουν μέσα του, ὅχι ὡς πιστὴ ἀναπαράσταση τῆς ἀνάλογης ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ἀλλὰ ὡς ὑποκειμενικὴ φαινομενολογικὴ πρόσληψη [ὅψις B 11 (15)] αὐτῆς μὲ τὴ μορφὴ *εἰκόνας* [B 11 (17)] —δηλαδή ἐξαιτίας μιᾶς τυχαίας ἰσχυρῆς ἐπίδρασης τοῦ ἴδιου τοῦ δοκεῖν—, δύο κατὰ κύριο λόγο συναισθήματα: ὁ φόβος [B 11 (16)] καὶ ὁ ἔρως [B 11 (15)]: γεγονὸς τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸ μέτρο πού ὁ φόβος προκύπτει κυρίως ἀπὸ μία ἄστοχη παροντοποίηση τοῦ μέλλοντος, προϋποθέτει βέβαια ταυτόχρονα μιὰ ἐλλιπὴ γνῶση καὶ ἐκμετάλλευση τοῦ χρονικοῦ εἶναι ὡς *καιροῦ*²⁴. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς τέτοιας μεταβολῆς, τὰ ὁρώμενα (*εἰκόνες τῶν ὁρωμένων πραγμάτων*) ἐγγράφονται πλέον ὡς *δεματοῦντα ἐν τῷ φρονήματι* [B 11 (17)], κατὰ τρόπον ὥστε τὸ μέχρι τώρα πάθημα καὶ νόημα τῆς ψυχῆς μετατρέπεται σὲ *ψυχῆς ἀγνόημα*, καὶ *νόσημα* [B 11 (19)] μὲ μορφὴν ἰδιαίτερα *δυσιάτου μανίας* [B 11 (17)]. Ὡς ἐκ τούτου, ὀφείλουμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος μέχρι τώρα ἀποτελοῦσε μία, ἐλίσσόμενη καὶ συχνὰ πλανερὴ ἔστω, λεκτικὴ ἐπένδυση τοῦ ψυχικοῦ νοήματος, ἀναφαίνεται ὡς ἐκφορὰ μιᾶς ἀ-νόητης σύναψης σημαίνοντων καὶ σημαινομένων καί, τελικά, ἐκμηδενίζεται²⁵.

23. Γιὰ τὴν ἐπίδραση αὐτὴ πού ἔχει κατὰ τὸν Γοργία ὁ λόγος στὴν ψυχὴ, βλ. ἀναλ. καὶ M. UNTERSTEINER *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 164 ἐπ. VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 156 ἐπ. Τὴν ἐπίδραση τούτῃ καθολικεύει ὁ Α.-Φ. Μουρελάτος, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν, ἀρκετὰ νομίζω ἐπισηφαλὴ, διαπίστωσή του ὅτι ὁ Γοργίας προβάλλει τελικά μία (συμπεριφοριακὴ) θεώρηση τοῦ λόγου ὡς λεκτικοῦ ὑποκατάστατου σωματικῶν ἐρεθισμῶν ἢ ἀντιδράσεων. Πβ. Α.-Φ. ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΥ, «Ὁ Γοργίας καὶ ἡ λειτουργία τῆς γλώσσας», στὸν τ. Ἡ ἀρχαία Σοφιστικὴ. *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου Φιλοσοφίας γιὰ τὴν Ἀρχαία Σοφιστικὴ* (1982), Ἀθήνα, Καρδαμίτσας, 1984, σσ. 229-230.

24. Πβ. GORGAS, B 11 (16): «ὥστε πολλάκις κινδύνου τοῦ μέλλοντος <ὡς> ὄντος φεύγουσιν ἐκπλαγέντες».

25. Στὴν ἴδια διαπίστωση, ἀπὸ διαφορετικὴ βέβαια ἀφετηρία, καταλήγει καὶ ὁ M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 226: «L'identification du *logos* et de l'expérience extérieure finit par éliminer le *logos* en tant que *logos*» καί, σ. 228: «Chez Gorgias, nul scepticisme, nul relativisme, mais du tragique et de l'irrationalisme». Ἀντίθετα, ὁ VITALI, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 195-196, θεωρεῖ ὅτι κατὰ τὸν Γοργία ὁ λόγος διασώζεται τελικά ἀπὸ τὴν ἐκμηδένισή του κατὰ τὸ μέτρο πού αἰσθητοποιεῖται καὶ

Συμπερασματικά: Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λόγος ὡς γλῶσσα ὄχι μόνον δὲν μπορεῖ κατὰ τὸν Γοργία νὰ ἐκφράσει ἓνα καθ' ὑπόθεσιν ὑπαρκτὸ ὄν καὶ μάλιστα στὴν πλέον ὑπαρκτὴ καὶ ἐναργὴ διάστασή του, ἐκείνη τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, κατὰ τέτοιο σταθερὸ τρόπο, ὥστε νὰ ἀποκτᾷ καὶ ὁ ἴδιος μία ἀνάλογη ὄντικότητα, ἀλλὰ ἐπιπλέον μηδενίζεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ πρόσκαιρη «ὄντικη» ἀπόδοση τοῦ ὄντος μαζί με τὴν μεθύστερη δευτερεύουσα ἐπένδυσή του ὡς χρονικὸ καὶ ψυχικὸ εἶναι, ἀνάγεται, ἐν τέλει, στὸ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν κατέχει ἀφ' ἑαυτοῦ μία ὄντικότητα, ἢ ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἀνυπαρκτὴ εἴτε στὴν ἐξωτερικὴ εἴτε —πολὺ περισσότερο— στὴν ἰδεώδη μορφή της. Ἡ ἀντίληψη αὕτη, στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ συνοψίζεται ἡ θεώρηση τοῦ λόγου ἐκ μέρους τοῦ Γοργία, ἀποτελεῖ τὸ πλέον ἀδύνατο ἴσως σημεῖο τῆς τελευταίας. Καθόσον, ἐξαιτίας τῆς ἡ ὑπαρξὸς τοῦ λόγου συναρτᾶται —κατὰ τρόπο πὺν συνιστᾷ ἀναμφίβολα μία ἔμμεση ἐπαναφορὰ τῆς σχετικῆς θέσης τοῦ Παρμενίδη— με τὴν ἔννοια τοῦ λογικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ ὑπαρκτοῦ, με ἀποτέλεσμα νὰ παραγνωρίζεται ἐμφανῶς —σὲ ἀντίθεση μάλιστα πρὸς ὅ,τι εἶχε ἤδη διαβλέψει ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ὁ Δημόκριτος— ἡ ἰδιαιτερότητά της. Μονοντοῦτο, πρόκειται, σίγουρα, γιὰ μιὰ ἀντίληψη πὺν ἐξελίσσεται καὶ μεταπλάθεται σταδιακὰ σὲ μιὰ πρωτότυπη προβληματικὴ γιὰ τὸν λόγο κυρίως ὡς ἐπένδυση τοῦ χρονικοῦ καὶ ψυχικοῦ εἶναι· γεγονὸς τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ συστήσει, σὲ συνδυασμὸ με τὶς ἀνάλογες ἀπόψεις τοῦ Δημόκριτου, δυναμικὴ ἀφετηρία γιὰ μιὰ σύγχρονη καὶ ἐνδελεχέστερη προσέγγιση τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου.

Ἀναστάσιος ΚΟΥΚΗΣ
(Ἀθῆναι)

ἔτσι γίνεται *ἐνθεος*. Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σωστό, καθότι, ὅπως ἤδη καταδείχθηκε, ἀκόμη καὶ ὁ *ἐνθεος* λόγος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν ἐκπτώσή του πὺν ἐπιφέρουν ὁ φόβος καὶ ὁ ἔρως. Τὴν διάσωση τοῦ λόγου κατὰ τὸν Γοργία ὑπονοεῖ καὶ ὁ Kerferd, καὶ μάλιστα σχεδὸν με τὴν ἔννοια τοῦ ἀκεραίου καὶ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ πράγματα καὶ σκέψεις νοήματος, ὅπως τὸ προβάλλει ὁ Frege. Πβ. G.B. KERFERD, "Meaning and reference. Gorgias and the relation between Language and Reality", *Ἡ ἀρχαία Σοφιστικὴ, ἐνθ' ἀν.* σσ. 220-221. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη, καθὼς θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν Kerferd ἀπλῶς στὴν ἀποδέσμευση τοῦ λόγου ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ τὶς σκέψεις πὺν ἐπιχειρεῖ ὁ Γοργίας, δὲν φαίνεται, ἐντούτοις, σὲ καμιά περίπτωση νὰ στηρίζεται σὲ ἔγκυρα καὶ ἰσχυρὰ τεκμήρια. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἐρευνητὲς, παλαιότερους καὶ νεώτερους, ἀποφεύγουν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὴ λήψη μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω θέσεις, τονίζοντας με χαρακτηριστικὴ λίγο-πολὺ οὐδετερότητα εἴτε τὸν σκεπτικιστικὸ εἴτε τὸν σχετικιστικὸ εἴτε τὸν ἀντι-ἐλεατικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου τοῦ Γοργία. Πρὸς τοῦτο, πβ. M. UNTERSTEINER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 232-234, σημ. 2.

LE DIRE EN TANT QUE PAROLE ET LANGUAGE
CHEZ DÉMOCRITE ET CHEZ GORGIAS

Résumé

Dans cet article j'entreprends une critique interprétative des vues de Démocrite et de Gorgias sur le dire (λέγειν) en tant qu'entrelacement de signifiants au moyen desquels s'extériorisent et s'intégralisent des signifiés analogues (ὁμλία) et en tant qu'impression sensible, parlée ou écrite (γλῶσσα) de ceux-ci. Présisément, je démontre que selon Démocrite — et c'est pourquoi ses conceptions s'avèrent bien plus intéressantes que celles de Gorgias — le dire, quoique, en tant que discours, ne se caractérise pas par une existence objective et se retient dans une dimension fugace, ne s'anéantit pas. Cela, parce qu'il constitue toujours le réfléchissement d'un être solide au sens du continuum primitif cosmologique aussi bien que biologique (ἄτομα); ce qui lui procure la possibilité de transformer la réception, soit sensible soit intelligible, de l'être en signifiés analogues — d'ailleurs, l'être lui-même s'auto-dépasse, enfin, en tant qu'origine antique cosmologique/biologique et existe seulement sous la forme d'un signifié, sensible ou intelligible — et de maintenir sa fonction en tant que signifiant; et même de telle sorte, qu'il réussisse successivement de donner à l'être la forme d'un discours et de tenir lui-même la place de l'être dans une autonomie, autant signifiante que signifiée, entière. En revanche, pour Gorgias, le dire ne peut jamais maintenir ni la réception, sensible ou intelligible, de l'être, sauf instantanément, ni sa fonction comme signifiant; de telle façon, qu'il s'auto-anéantit sans cesse. Cela, parce qu'il se présente comme un phénomène indépendant et, en même temps, s'auto-anéantissant, dans la mesure qu'il ne possède pas une existence objective analogue à celle qui caractérise l'être dans sa dimension soit idéale (logique générale) soit extérieure (sensible). D'autant plus que l'être lui-même, de par ses antinomies inhérentes, peut se prouver enfin inexistant (non-être). Il s'agit d'une idée vraiment paradoxale, qui tient au fait que Gorgias, exactement à l'exemple de Parménide, conçoit l'être comme une entité cosmique (ontique) aussi bien qu'ontologique (qui puise sa signification à la logique), mais de telle manière que, contrairement à Parménide, la logique — s'auto-anéantissante et, en plus, découpée de l'être — peut rendre l'être inexistant. Bref, le dire ne pourrait exprimer l'être et, dès lors, exister, même si l'être existait, précisément parce qu'il ne possède — et ne peut l'acquérir par le biais d'une transmutation relative — l'onticité (conjecturable toujours) de l'être lui-même.

Mais, en dépit de leur différence radicale, ces vues de Démocrite et de Gorgias, constitueraient un ensemble, un point de départ assez dynamique pour une approche de la philosophie de la langue.

Anastase KOUKIS

